

Luit van der Tuuk

LOF
en
LASTER

Vrouwen in de vroege middeleeuwen

Luit van der Tuuk

LOF EN LASTER

Vrouwen in de
vroege middeleeuwen

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2019, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp Heleen van der Tuuk
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401916417
ISBN e-book 9789401916424
NUR 684

Alle rechten voorbehouden. *All rights reserved.*

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

1. Inleiding	9
2. Schriftelijke bronnen	19
Speuren naar vrouwen	19
Heiligenlevens en boeteboeken	25
3. De maatschappelijke positie van de vrouw	33
De Merovingische periode	35
De Karolingische periode	40
De Ottoonse periode	41
Vrouwen in de tribale samenleving	43
De speerzijde en de spinzijde	49
4. Weerbare vrouwen	55
Transmannen	55
Ondernemend en strijdvaardig	71
Olga van Kiev en Adela van Hamaland	77
5. De geestelijkheid en het zwakke geslacht	87
Ondergeschiktheid als rechtvaardiging	87
Sieraden van de kerk	96
Geleerde vrouwen	100
Kloosterhervormingen	105

6. Rolpatronen	109
Familierelaties	109
Vrouwenverblijf en mannenoverschot	113
Kindermoord	119
Rechtspositie	122
Doordrongen van hun genderrol	132
Taakverdeling tussen de seksen	136
7. Het huwelijk	145
Vrije keus of niet?	146
De huwelijkssluiting	152
Kerkelijke inmenging	157
Gearrangeerde verbintenissen	163
Liefdeshuwelijken	178
8. Relaties en seksualiteit	181
Polygamie en concubinaat	181
Overspel en ontucht	189
Liefde en seksualiteit	203
Anticonceptie en abortus	210
Vrouwenliefde en seksspeeltjes	214
9. Magie	219
Dwaze vrouwen	219
Zieneressen	226
Gender-benders	233
Slavinnen	239
Een Ierse slavin op IJsland	245
10. Vrouwen van formaat	251
Cherchez la femme	251
De vrouw als talisman	259
Macht en onvermogen van weduwen	266
Theophanu en Adelheid	271

11. It's a man's world	281
Noten	287
Overzicht van geraadpleegde bronnen en literatuur	299
Personenregister	309

Inleiding

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat in Nederland het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd. Volgens de website van de Tweede Kamer was Nederland daar relatief vroeg mee. Dat mag je wel een gotspe noemen na de vele eeuwen waarin vrouwen achtergesteld werden. Hun ondergeschikte positie heeft een geschiedenis die wortelt in een ver verleden. Die heeft een ontwikkeling doorlopen, waarbij de vroege middeleeuwen een cruciale rol spelen.

In de westerse wereld bespeuren we een verandering van vrouwen als ‘gemankeerde mannen’ naar een gepolariseerd seksemodel. Daarin worden de seksen niet noodzakelijkerwijs als gelijken beschouwd, maar wel tegenover elkaar geplaatst en in gescheiden werelden geclassificeerd. Deze dualistische zienswijze vinden we terug in ons hedendaags identiteitsdenken, het wij-zij-begrip, waarbij de eigen groep tegenover de andere geplaatst wordt.

Vrouwen en mannen hebben een biologisch verschillend lichaam, maar onze sekse heeft ook nog een immateriële betekenis. Daarbij gaat het om de identiteit, het sociaal-culturele en psychologische aspect van het vrouw- of man-zijn dat vroeger met het woord *kunne* werd aangeduid, maar tegenwoordig met het Engelse begrip *gender*. Die bepaalt hoe wij onszelf en elkaar zien en in het verlengde daarvan hoe de rolverdeling tussen vrouwen en mannen is.

Die genderverdeling lag in de vroege middeleeuwen complexer en ook genuanceerder dan we in onze huidige opvatting voor mogelijk houden. Daarin schuilt meteen het gevaar de toenmalige samenleving door een moderne bril te bekijken. De positie van vrouwen in de vroege middeleeuwen is niet te vergelijken met die van hun hedendaagse seksegenoten.

We leven in een maatschappij die, althans formeel, gelijkheid van de vrouw nastreeft. Vanuit ons hedendaagse perspectief zouden we de middeleeuwse kijk op vrouwen seksistisch kunnen noemen, of op zijn best naïef. Toch moeten we daar voorzichtig mee zijn. Als we iets van de vroege middeleeuwen willen begrijpen, dan dienen we vele sociale conventies, zoals we die vandaag de dag kennen, overboord te zetten. Daarom moeten we ervoor oppassen onze hedendaagse denkbeelden, bijvoorbeeld over de positie van de vrouw in de huidige samenleving, te projecteren op de gedachtewereld uit een ver verleden.

Onze kijk op de samenleving mag dan gewijzigd zijn, de geschiedenis van de westerse vrouw in de vroege middeleeuwen laat zien dat sommige aspecten van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen toen al bestonden. Bepaalde gezichtspunten hebben een taai leven en zijn sinds de vroege middeleeuwen niet wezenlijk veranderd, ook al ligt de herkomst van deze diepgewortelde denkwijze vele eeuwen achter ons.

In vroegmiddeleeuwse bronnen zijn mannen het meest zichtbaar, en dat zijn ze in de huidige samenleving nog steeds. Ze werden in vroege wetsteksten als vanzelf tot norm verheven, en dat worden ze nog altijd. Krantenkoppen als 'Vrouw krijgt leiding over beurs New York' doen vermoeden dat de vrouw een bijzonder soort mens is, terwijl de man de standaard is die de mensheid als geheel vertegenwoordigt.

We kunnen de middeleeuwse wetgeving als achterlijk beschouwen, maar elementen ervan hebben het evengoed tot in onze dagen volgehouden. Vrouwen werden pas halverwege de vorige eeuw voor de wet handelingsbekwaam geacht, en het eerstgeboorterecht met betrekking tot een troonsopvolging gold pas sinds de jaren

tachtig ook voor vrouwelijke leden van het koninklijk huis. We kennen nog altijd het stereotiepe beeld van de dominante man en de dienstbare vrouw, soms als gewillig lustobject, gevoed door vele media- en reclame-uitingen. Daarmee is de vrouwenemancipatie nog altijd niet ‘af’, en daardoor is vrouwengeschiedenis een onderwerp met een lading, ook als die over een tijdvak uit een ver verleden handelt.

Jane Austen liet Catherine Morland in haar roman *Northanger Abbey* al aan het begin van de negentiende eeuw verzuchten dat er nauwelijks vrouwen in geschiedenisboeken voorkomen. Historisch onderzoek werd, net als alle andere takken van wetenschap, voornamelijk uitgeoefend door mannen die zelden interesse in de bezigheden van vrouwen hadden. Vanuit het uitgangspunt dat de maatschappij vroeger een door mannen gedomineerde wereld was, waarin vrouwen een bijrol speelden, gaat het meeste historische onderzoek haast als vanzelf over mannen. De vrouw was dienstbaar aan de man. Zij werd in sociaal opzicht als tweederangs beschouwd en opereerde vrijwel altijd in de schaduw van mannen. Vanuit die gedachte doen historici ons voorkomen alsof er in de vroege middeleeuwen nauwelijks vrouwen van betekenis waren.

Het is dan ook geen toeval dat er in het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* op een totaal van meer dan zestienhonderd beschreven vrouwen nog geen tien voorkomen die voor het jaar 1000 geleefd hebben. In de Nederlandse geschiedenis canon is maar een handvol vrouwen opgenomen. De eerste die we tegenkomen is feministe Aletta Jacobs. Het lijkt wel alsof vrouwen voor de twintigste eeuw geen enkele rol in onze geschiedenis gespeeld hebben. Volgens de canoncommissie is de geschiedenis nu eenmaal lange tijd oneerlijk geweest voor vrouwen. Ze komen nauwelijks in de canon voor ‘omdat ze in de publieke sfeer zo weinig in de melk te brokkelen hebben gehad’.¹ Zo komen we er gemakkelijk mee weg vrouwen in historische studies vrijwel onvermeld te laten en zou er in een boek als dit maar weinig te vertellen zijn.

Vrouwen zijn in de geschiedenis pas naar voren getreden door het voortschrijdende wetenschappelijk onderzoek dat onder invloed van de vrouwenbeweging op gang kwam. Vrouwenstudies kwamen vooral op in de tweede helft van de twintigste eeuw, toen meer vrouwen gingen studeren. Ze zagen dat de rol van vrouwen in de geschiedenis lang onderbelicht was gebleven en begonnen erover te schrijven. Ze schetsten een heel ander beeld van de vrouw dan historici vóór hen deden en gaven daarmee een impuls aan vrouwengeschiedenis als afzonderlijk onderzoeksterrein. De vrouwenemancipatie in onze dagen is dan ook van grote betekenis voor dit arbeidsveld.

De laatste decennia is het accent van vrouwenstudies verschoven van vrouwengeschiedenis, die vooral gaat over de levenswijze van vrouwen en de rol die zij hebben gespeeld, naar genderstudies die zich meer bezighouden met de verhouding tussen de seksen. Daarbij wordt niet alleen onderzoek gedaan naar de geschiedenis van individuele vrouwen (en een enkele keer mannen), maar ook naar het al of niet metaforische gebruik van vrouwelijkheid tegenover mannelijkheid.

Bij het onderzoek dat uit deze vrouwen- en genderstudies is voortgevloeid, komen de vroege middeleeuwen er maar bekaaid vanaf. Een overzicht van deze spaarzaam bestudeerde periode is nog steeds pionierswerk. Veel onderzoek begint pas serieus met bronnen uit de twaalfde eeuw, terwijl er ook betrekkelijk veel over de Romeinse tijd gepubliceerd is. Vrouwen uit het tussenliggende tijdvak blijven meestal onderbelicht, waardoor we slechts een onvolledig en fragmentarisch beeld van hen krijgen. Dat is onterecht, omdat deze periode door de unieke vermenging van twee uiteenlopende tradities, die van de tribale Kelten en Germanen en de christelijk-mediterrane, cruciaal is voor de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van de westerse vrouw.

We gaan op zoek naar de vroegmiddeleeuwse vrouw in Noordwest-Europa. Daarbij zijn de begrippen vroegmiddeleeuws en Noordwest-Europa vaag omljnd. We beperken ons grotendeels tot

het gebied ten noorden van de Alpen en de Pyreneeën, en volgen het wel en wee van vrouwen vanaf de stammensamenleving die de Romeinen tijdens hun campagnes aantroffen tot aan de Gregoriaanse kerkhervorming in de elfde eeuw, toen invloeden van leken op de kerk werden teruggedrongen. Afgetakelde christelijke waarden werden toen weer strenger nageleefd, waardoor er een volgende fase in de vrouwengeschiedenis begon.

Dit boek is thematisch geordend en niet chronologisch of geografisch van opzet. Het gevolg is dat we door de geschiedenis dwalen en de tekst in tijd en ruimte heen en weer vliegt. Dat kan de indruk wekken dat de beschreven periode een statische is en dat de omstandigheden in het hele gebied geen variatie vertonen. Maar niets is minder waar. De positie van vrouwen, hun rol in de samenleving en hun rechten fluctueerden voortdurend. De gedachte dat hun situatie in de loop van de tijd verbeterde, gaat in ieder geval voor de vroege middeleeuwen niet op. Er is eerder sprake van een golfbeweging dan van een stijgende lijn, en per saldo gingen vrouwen er zelfs op achteruit.

Dit boek gaat niet zozeer over materiële factoren, hoe vrouwen hun dagelijkse leven inrichtten en hoe zij zich verzorgden en kleedden. Het behandelt vooral de sociaal-culturele aspecten van het vrouwzijn, hun positie in de samenleving, hun identiteit en de kenmerken die aan hen werden toegeschreven. Om daarvan een idee te krijgen, maken we een zoektocht door een veelheid aan uiteenlopende bronnen, van Germaanse wetsteksten tot vorstelijke kronieken, van Scandinavische saga's tot kerkelijke boeteboeken, waar mogelijk aangevuld met archeologische informatie. Daarbij moeten we gebruikmaken van snippers informatie, vaak ongelijksoortig en voor een belangrijk deel beperkt tot de sociale bovenlaag. Daardoor is het lastig, en in sommige gevallen onmogelijk, de verkregen bevindingen te generaliseren.

We moeten bij alle schriftelijke overleveringen over wat vrouwen werd opgelegd of op zijn minst werd aangeraden, ons steeds afvragen of zij ook echt naar de hun opgedrongen levenswijze han-

delden. Hoe functioneerden vrouwen binnen de hun opgelegde beperkingen? Hoe oefenden zij invloed uit op hun gezinssituatie en uiteindelijk ook op de samenleving? Om op deze vragen een antwoord te krijgen, moeten we juist op zoek naar vrouwen die buiten de maatschappelijke kaders opereerden, want in werkelijkheid gedroegen zij zich lang niet altijd zoals van hen verwacht werd. We ontmoeten gewelddadige vrouwen als Hervör, die weigerde vrouwenwerk te verrichten en liever een Vikingbende aanvoerde, en Thornbjörg, die zich als man kleepte en in volle wapenrusting als koning troonde. Vaak was dergelijk abnormaal gedrag opmerkelijk genoeg om te worden beschreven, al was het maar om duidelijk te maken dat hun buitenissige capriolen niet door de beugel konden. Aan dwarsliggende vrouwen werden zelfs duistere machten toegeschreven.

We volgen deze strijdlustige vrouwen van de legendarische Amazones, die volgens Romeinse geschiedschrijvers met de Germanen meevochten, tot de daadkrachtige Adela van Hamaland, die het rond de eerste millenniumwisseling tegen een mannenwereld opnam. We kijken hoe en onder welke omstandigheden zij optraden en nemen een aantal van hen onder de loep. Zij allen gaven op een geheel eigen wijze invulling aan hun bestaan. Deze verscheidenheid maakt duidelijk dat er van deze individuele vrouwen niet zonder meer een eenduidig beeld kan worden geschetst. Kortom, dé vroegmiddeleeuwse vrouw bestaat niet.

We gaan niet alleen op zoek naar weerbare vrouwen die zich tegen hun beknotting verzetten, maar ook naar in de ogen van sommigen dwaze vrouwen die met magie de bovennatuurlijke wereld beïnvloedden, naar volgzaam vrouwen die hun echtgenoot altijd terzijde stonden, soms zelfs tot in de dood, en naar eerbare vrouwen die voor een vrome levenswijze kozen.

Vooral de laatstgenoemde categorie was populair bij de geestelijkheid die graag schreef over de verheven heilige status van godvruchtige vrouwen als Genoveva van Parijs of Hilda van Whitby. Meestal waren dat nonnen die uit de sociale bovenlaag afkomstig waren en op de samenleving als geheel een uitzondering vormden.

Toch zijn veel mediëvisten, aangetrokken door het relatief rijke religieuze bronnenmateriaal, gefascineerd door deze vrome vrouwen en hun kunstmatig gecreëerde levenswijze. Maar er is een hele wereld buiten de kloostermuren, een samenleving waar vrouwen van allerlei pluimage leefden in een heel wat realistischer context. Daarom komen deze religieuze vrouwen ten opzichte van hun seculiere zusters in dit boek minder aan bod dan vaak in vergelijkbare publicaties gebruikelijk is.

Er passeren nogal wat individuele vrouwen, waarvan op schrift gestelde gegevens niet vanzelf bijdragen tot een beter begrip van de vroegmiddeleeuwse vrouw. Het heeft weinig zin om de levensloop van een enkel individu te beschrijven als die niet geplaatst wordt in het kader van de positie die vrouwen in het algemeen innamen of de rol die zij speelden (of geacht werden te spelen).

Wie de situatie van de vroegmiddeleeuwse vrouw wil ontrafelen, moet de samenleving in haar geheel overzien om haar omstandigheden daarin te doorgronden. Haar positie kan alleen maar in de sociale context van haar tijd beoordeeld worden, in een wereld waarin vrouwen met mannen samenleefden. Daarom is in veel gevallen ook de situatie van de man relevant om die van de vrouw te kunnen begrijpen.

Gedurende de gehele beschouwde periode leefden vrouwen in een door mannen gecontroleerde samenleving. Zij dienden zich te schikken in een wereld waarin mannen de buitenwereld beheersten en vrouwen tot hun eigen besloten domein beperkt werden. Tegen de achtergrond van deze in essentie patriarchale samenleving tekent zich in de bronnen een schetsmatig beeld af van twee elkaar tegenwerkende maatschappelijke bewegingen die de situatie van vrouwen beïnvloedden.

Hun positie werd enerzijds versterkt door het enkelvoudige genderconcept dat in de oorspronkelijke stammensamenleving gangbaar was. Daarbij was het onderscheid en de daaruit voortvloeiende verdeling tussen sterken en zwakken van groter belang dan het verschil tussen de seksen. De positie van vrouwen werd

aan de andere kant juist verzwakt door de kerkelijke opvatting dat vrouwen minderwaardig aan mannen waren. Daardoor ontstond er een voor vrouwen uitermate ongunstige rolverdeling tussen de superieure man en de inferieure vrouw. In het nominaal gekersten-de deel van Europa raakten deze maatgevende tribale en kerkelijke maatschappelijke stromingen vermengd.

Met het opkomend feodalisme kwam de familie, waarin de vrouw van oudsher als spil fungeerde, als machtsfactor op, waardoor haar positie versterkt werd. Krachtig optredende vorstin-nen als Theophanu en Adelheid namen in de tiende eeuw een machtspositie in die niet onderdeed voor de autoriteit van man-nen. Door de Gregoriaanse kerkhervorming zou de vrouw vanaf de elfde eeuw juist weer aan terrein verliezen. Sindsdien werden vrouwen systematisch van het kerkelijke instituut uitgesloten, terwijl de voor hen nadelige segregatie van de seksen naar het pu-blieke domein werd doorgetrokken. Op den duur verschenen er allerlei misogyne geschriften, zoals het traktaat *De Amore* waar-in Andreas 'de Kapelaan' vrouwen een hele waslijst aan slechte eigenschappen aanwreef. Ze zouden jaloers zijn, ongehoorzaam, onbetrouwbaar, hebbertig, zwak en beïnvloedbaar, om er maar een paar te noemen.

De tribale situatie, kerkhervormingen, feodale ontwikkelingen, al deze maatschappelijke omstandigheden brachten met zich mee dat de rolverdeling tussen de seksen niet onwrikbaar vastlag, maar juist binnen bepaalde grenzen fluctueerde. De tegenstrijdige ont-wikkelingen veroorzaakten een golfbeweging, waarop de vrouw als een speelbal meedeinde. Desondanks slaagden sommige vrouwen erin met succes te navigeren en de golven te trotseren.

Alle individuen werden – en worden nog steeds – door hun socia-le omgeving in hun handelen beperkt. Binnen een zekere band-breedte van de hun opgelegde maatschappelijke krachten kunnen zij meer of minder hun eigen speelruimte bepalen. Sommigen lukt het de grenzen van die bandbreedte op te rekken of zelfs te door-breken. Dat geldt voor mannen, maar zeker ook voor vrouwen.

Helena van Troje, Livia, Jeanne d'Arc, Jacoba van Beieren, Elisabeth I, Joséphine de Beauharnais en Margaret Thatcher zijn enkele bekende voorbeelden van doortastende vrouwen die er op het politieke strijdtoneel toe deden. Het zijn wel stuk voor stuk vrouwen die niet in de vroege middeleeuwen leefden, en dat is geen toeval. De geschiedenis heeft vrouwen uit deze periode het krachteloze imago opgespeld dat ze bij het bekleden van belangrijke posities zelden een prominente rol speelden. We zullen zien dat dat beeld niet terecht is.

Op het eerste gezicht lijkt zich in de geschreven bronnen een volledig door mannen gedomineerde samenleving af te tekenen. Er bestond in de vroege middeleeuwen ontegenzeggelijk een gendergerelateerde hiërarchie. Maar waren het eigenlijk wel louter mannen die de dienst uitmaakten? Als we de kronieken en andere vroege bronnen goed bestuderen, dan kunnen we tussen de regels door wel degelijk de invloed van vrouwen ontwaren. Ze blijken werkelijk van belang te zijn geweest bij beslissingen die doorgaans op het conto van mannen worden geschreven. Vrouwen speelden ondanks hun sociale stigma, dat gebaseerd was op lichamelijke kenmerken en een vermeend gebrek aan rationeel handelen, evengoed een rol in het grote machtsspel. En dan gaat het niet zozeer om de bijrol van *first lady* aan de zijde van haar machtige echtgenoot. Formeel hadden vrouwen het in een door christelijke waarden opgelegde, vrouwonvriendelijke maatschappij niet voor het zeggen en moesten zij tegen de stroom van (kerk)rechtelijke bepalingen oproeien. Maar achter de schermen hadden zij grote invloed op de politiek van hun tijd. Sommigen van hen traden openlijk naar voren en toonden zichtbaar politiek leiderschap. Daarmee bepaalden vrouwen samen met de heersers die wij kennen, het verloop van de geschiedenis.

Lastiger nog dan het achterhalen van hun maatschappelijke positie is het doorgronden van wat vrouwen werkelijk dachten en wat hen bezighield. Voegden zij zich zonder morren naar de hun opgelegde rol, en gedroegen zij zich als een voorbeeldige moeder

en huisvrouw, zoals de Germaanse godin Frigg, de onberispelijke gemalin van Odin? Of voelden zij zich achtergesteld en waren zij ongelukkig in hun positie? Wilden zij liever een onderwerp van lof dan van laster zijn, en droomden zij ervan om juist, in tegenstelling tot de maatschappelijke norm, te zijn als de geëmancipeerde godin Freyja, de bovenaardse belichaming van de onafhankelijke vrouw?

‘Een nieuw hoogtepunt in de ontwikkeling van
een realistischer Vikingbeeld.’

★★★★★ – *NRC Handelsblad over Vikingen*

Over middeleeuwse vrouwen zijn veel minder bronnen te vinden dan over mannen. Formeel hadden vrouwen het in een van christelijke waarden doordeesemde, vrouwonvriendelijke maatschappij niet voor het zeggen en moesten zij tegen de stroom van kerkelijke bepalingen oproeien. Maar achter de schermen hadden zij grote invloed op de politiek van hun tijd. Sommigen van hen traden openlijk naar voren en toonden zichtbaar politiek leiderschap. Daarmee bepaalden vrouwen samen met de heersers die wij kennen, het verloop van de geschiedenis.

Luit van der Tuuk beschrijft in dit boek de levens van adellijke en gewone vrouwen. Op basis van bronnen en saga's, aangevuld met archeologisch bewijsmateriaal, reconstrueert hij het denken over vrouwen in de vroege middeleeuwen en laat hij zien dat de realiteit vaak anders was dan de kerkvaders ons willen doen geloven. In dit boek ontrukt de auteur talloze vroegmiddeleeuwse vrouwen aan de vergetelheid, van de Scandinavische schildmaagd Brunhilde tot de machtige Olga van Kiev. Ondanks de steeds toenemende macht van de kerk waren er genoeg vrijgevochten vrouwen die ons nog steeds tot inspiratie kunnen dienen.

Luit van der Tuuk is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is specialist op het gebied van de vroege middeleeuwen. Zijn boek *De eerste Gouden Eeuw* werd bekroond met de W.A. van Es-prijs.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 684

ISBN 9789401916417

9 789401 916417